Chapter-2
रघुकौत्ससंवादः

प्रश्न और उत्तर

प्रश्न 1. संस्कृतभाषया उत्तरं लिखत -
(क) कौत्सः कस्य शिष्यः आसीत् ?
(ख) रघुः कम् अध्वरम् अनुतिष्ठति स्म ?
(ग) कौत्सः किमर्थं रघु प्राप ?
(घ) मन्त्रकृताम् अग्रणीः कः आसीत् ?
(ङ) तीर्थप्रतिपादितर्द्धिः नरेन्द्रः कथमिव आभाति स्म ?
(च) चातकोऽपि कं न याचते ?
(छ) कौत्सस्य गुरु: गुरुदक्षिणात्वेन कियद्धनं देयमिति आदिदेश ?
(ज) रघुः कस्मात् परीवादात् भीतः आसीत् ?
(झ) कस्मात् अर्थं निष्क्रष्टुम् रघुः चकमे ?
(ञ) हिरण्मयीं वृष्टिं के शशंसुः ?
(ट) कौ अभिनन्धसत्वौ अभूताम् ?

उत्तरम् :
(क) कौत्सः महर्षेः वरतन्तोः शिष्यः आसीत्।
(ख) रघुः 'विश्वजित्'-नामकम् अध्वरम् अनुतिष्ठति स्म।
(ग) कौत्सः गुरुदक्षिणार्थं धनं याचितुं रघु प्राप।
(घ) मन्त्रकृताम् अग्रणी: महर्षिः वरतन्तुः आसीत्।
(ङ) तीर्थप्रतिपादितर्द्धिः नरेन्द्रः स्तम्बेन अवशिष्ट: नीवारः इव आभाति स्म।
(च) चातकोऽपि निर्गलिताम्बगर्भ शरदघनं न याचते।
(छ) कौत्सस्य गुरु: गुरुदक्षिणात्वेन चतुर्दशकोटी: सुवर्णमुद्राः प्रदेयाः इति आदिदेश।
(ज) 'कश्चित् याचक: गुरुप्रदेयम् अर्थं रघोः अनवाप्य अन्यं दातारं गतः' इति परीवादात् रघुः भीतः आसीत्।

(झ) कुबेरात् अर्थं निष्क्रष्टुम् रघुः चकमे।
(ञ) हिरण्मयीं वृष्टिं गृहकोषे नियुक्ताः अधिकारिणः शशंसुः।
(ट) द्वौ रघुकौत्सौ अभिनन्द्यसत्त्वौ अभूताम्।

प्रश्न 2. कोष्ठकात् समुचितं पदमादाय रिक्तस्थानानि पूरयत -
(क) यशसा ..... अतिथिं प्रत्युज्जगाम। (प्रकाशः, कृष्णः, आतिथेयः)
(ख) मानधनाग्रयायी ..... तपोधनम् उवाच। (विशाम्पतिः, अकृताञ्जलिः, कौत्सः)
(ग) कुशाग्रबुद्धे ! ..... कुशली। (ते शिष्यः, ते गुरुः, अग्रणी:)
(घ) हे राजन् ! सर्वत्र ..... अवेहि। (दुःखम्, वार्तम्, असुखम्)
(ङ) स्तम्बेन अवशिष्टः ..... इव आभासि। (धान्यम्, नीवारः, वृक्षः)
(च) हे विद्वन् ! ..... गुरवे कियत् प्रदेयम्।। (त्वया, मया, लोकेन)
(छ) ..... अचिन्तयित्वा गुरुणा अहमुक्तः। (शरीरक्लेशम्, अर्थकार्यम्, रोगक्लेशम्)।

उत्तरम् :
(क) प्रकाशः
(ख) विशाम्पतिः
(ग) ते गुरुः
(घ) वार्तम्
(ङ) नीवारः
(च) त्वया
(छ) अर्थकार्यम्।

प्रश्न 3. अधोलिखितानां सप्रसङ्गं हिन्दीभाषया व्याख्या कार्या -
(क) कोटीश्चतस्रो दश चाहर।
(ख) माभूत्परीवादनवावतारः।
(ग) द्वित्राण्यहान्यर्हसि सोढुमर्हन्।

(घ) निष्क्रष्टुमर्थं चकमे कुबेरात्।
(ङ) दिदेश कौत्साय समस्तमेव।

उत्तरम् :
(क) महर्षि वरतन्तु मन्त्रद्रष्टा ऋषि थे।विद्या प्राप्ति के पश्चात् कौत्स ने गुरुदक्षिणा स्वीकार करने का आग्रह किया।चौदह करोड़ स्वर्णमुद्राएँ भेंट करने का आदेश दे दिया |

(ख) उन्हें यह भय है कि कहीं प्रजा में यह निन्दा न फैल जाए कि कोई याचक रघु के पास आया और खाली हाथ लौट गया था।
(ग) कौत्स के लिए उचित धन का प्रबन्धन करते है |
(घ) धन के स्वामी कुबेर पर आक्रमण की योजना बनाते है |
(ङ) कुबेर स्वर्ण की वृष्टि कर देता है |

प्रश्न 4. अधोलिखितेषु रिक्तस्थानेषु विशेष्य विशेषणपदानि पाठ्यांशात् चित्वा लिखत -
(क) ....., अध्वरे।
(ख) ..... कोषजातम्।
(ग) ..... अनुमितव्ययस्य।
(घ) ..... फलप्रसूतिः।
(ङ) ..... विवर्जिताय।

उत्तरम् :
(क) विश्वजिति अध्वरे।
(ख) निःशेष-विश्राणित-कोषजातम्।
(ग) अर्घ्यपात्र-अनुमितव्ययस्य।
(घ) आरण्यकोपात्त-फलप्रसूतिः।
(ङ) स्मयावेश-विवर्जिताय।

प्रश्न 5. विग्रहपूर्वकं समासनाम निर्दिशत -
(क) उपात्तविद्यः
(ख) तपोधनः
(ग) वरतन्तुशिष्यः
(घ) महर्षिः
(ङ) विहिताध्वराय
(च) जगदेकनाथः
(छ) नृपतिः
(ज) अनवाप्य

उत्तरम् :
(क) उपात्तविद्यः = उपात्ता प्राप्ता विद्या येन सः। (बहुव्रीहिः समासः)
(ख) तपोधनः = तपः एव धनं यस्य सः।.. (बहुव्रीहिः समासः)
(ग) वरतन्तुशिष्यः = वरतन्तोः शिष्यः (षष्ठी-तत्पुरुषः)
(घ) महर्षिः = महान् ऋषिः (कर्मधारयः)
(ङ) विहिताध्वराय = विहितम् अध्वरं येन सः, तस्मै। (बहुव्रीहिः समासः)
(छ) नृपतिः = नृणां पतिः। (षष्ठी-तत्पुरुषः)
(ज) अनवाप्य = न अवाप्य। (नञ्-तत्पुरुषः)

प्रश्न 6. अधोलिखितानां पदानां समुचितं योजनं कुरुत –

(अ)	**(आ)**
(क) ते	**(1) चतुर्दश**
(ख) चतस्त: दश च	**(2) गुरुद्क्षिणार्थी**
(ग) अस्खलितोपचारां	**(3) अहानि**
(घ) चैतन्यम्	**(4) स्वस्ति अस्तु**
(ङ) कौत्स:	**(5) प्रबोध: प्रकाशो वा**

(च) द्वित्राणि **(6) भक्तिम्**

उत्तरम :
(क) ते स्वस्ति अस्तु
(ख) चतस्रः दश च चतुर्दश
(ग) अस्खलितोपचारां भक्तिम्
(घ) चैतन्यम् प्रबोधः प्रकाशो वा
(ङ) कौत्सः गुरुदक्षिणार्थी
(च) द्वित्राणि अहानि

प्रश्न 7. प्रकृतिप्रत्ययविभागः क्रियताम् -
(क) अर्थी
(ख) मृण्मयम्
(ग) शासितुः
(घ) अवशिष्टः
(ङ) उक्त्वा
(च) प्रस्तुतम्
(छ) उक्तः
(ज) अवाप्य
(झ) लब्धम्
(ब) अवेक्ष्य।

उत्तरम्

(क) अर्थी = **अर्थ + इनि**

(ख) मृण्मयम् = **मृत + मयट**

(ग) शासितुः = **शास् + तृच**

(घ) अवशिष्टः=**अव् + शिष + क्त**

(ङ) उक्त्वा =**ब्रु + क्त्वा**

(च) प्रस्तुतम् =**प्र+सु+ष्टुञ+क्त**

(छ) उक्त: = **ब्रु + उप् + क्त**

(ज) अवाप्य =**अप + ल्यप्**

(झ) लब्धम् = **लभ् + क्त**

(ञ) अवेक्ष्य। =**अप् +ईश + ल्यप्**

प्रश्न 8. विभक्ति-लिङ्ग-वचनादिनिर्देशपूर्वकं पदपरिचयं कुरुत -
(क) जनस्य (ख) द्वौ (ग) तौ (घ) सुमेरोः (ङ) प्रातः (च) सकाशात् (छ) मे (ज) भूयः (झ) वित्तस्य (ब) गुरुणा

उत्तरम् :
(क) जनस्य = जन शब्दः,षष्ठी विभक्ति,एकवचन,पुल्लिङ्ग शब्दः।

(ख) द्वौ = द्वि शब्दः,प्रथम विभक्ति,द्विवचन,पुल्लिङ्ग शब्दः

(ग) तौ = तद् शब्दः,प्रथम विभक्ति,द्विवचन,पुल्लिङ्ग शब्दः

(घ) सुमेरो: = सुमेरु शब्दः,प्रथमा विभक्ति,एकवचन,पुल्लिङ्ग शब्दः

(ङ) प्रात: = अव्ययपदः

(च) सकाशात् = अव्ययपदः

(छ) मे = अस्मदपदः,षष्ठी एकवचन

(ज) भूय:= अव्ययपदः

(झ) वित्तस्य = वित् शब्दः,नपुंसक लिंग,षष्ठी एकवचन

(ञ) गुरुणा = गुरु शब्दः,तृतीय विभक्ति,पुल्लिंग शब्दः एकवचन

प्रश्न 9.अधोलिखितानां क्रियापदानाम् अन्येषु पुरुषवचनेषु रूपाणि लिखत -
(क) अग्रहीत् (ख) दिदेश (ग) अभूत् (घ) जगाद (ङ) उत्सहते (च) अर्दति (छ) याचते (ज) अवोचत्।

उत्तरम् :
(क) अग्रहीत् = गृह धातु लुङ् लकार,प्रथम पुरुष एकवचन

(ख) दिदेश = दिश धातु लिट् लकार,प्रथम पुरुष एकवचन

(ग) अभूत् = भू धातु लुङ् लकार,प्रथम पुरुष एकवचन

(घ) जगाद = गद् धातु लिट् लकार,प्रथम पुरुष एकवचन

(ङ) उत्सहते = उत्+सह लट् लकार,प्रथम पुरुष एकवचन

(च) अर्दति = अर्द धातु लट् लकार,प्रथम पुरुष एकवचन

(छ) याचते =याच् धातु लट् लकार,प्रथम पुरुष एकवचन

(ज) अवोचत् = ब्रु धातु,लुङ् लकार,प्रथम पुरुष एकवचन

प्रश्न 10. अधोलिखितानां पदानां विलोमपदानि लिखत -
(क) निःशेषम् (ख) असकृत् (ग) उदाराम् (घ) अशुभम् (ङ) समस्तम्

उत्तरम् :
(क) निःशेषम् - शेषम्
(ख) असकृत् - सकृत्
(ग) उदाराम् - अनुदाराम्
(घ) अशुभम् - शुभम्
(ङ) समस्तम् - असमस्तम्

प्रश्न 11. अधोलिखितानां पदानां वाक्येषु प्रयोगं कुरुत
(क) नृपः (ख) अर्थी (ग) भासुरम् (घ) वृष्टिः (ङ) वित्तम् (च) वदान्यः (छ) द्विजराजः (ज) गर्वः (झ) घनः (ब) वार्तम्।

उत्तरम् :
(क) नृपः (राजा)-नृपः रघुः कौत्साय समस्तं धनम् अयच्छत्।
(ख) अर्थी (याचकः)-कौत्सः गुरुदक्षिणार्थम् अर्थस्य अर्थी आसीत्।
(ग) भासुरम् (भास्वरम्)-रघुः भासुरं सुवर्णराशिं कौत्साय अयच्छत्।
(घ) वृष्टिः (वर्षा)-रघोः कोषगृहे सुवर्णमयी वृष्टिः अभवत्।
(ङ) वित्तमद् (धनम्)-मुनीनां तपः एव वित्तं भवति।
(च) वदान्यः (दानी)-रघुः याचकेषु उदारः वदान्यः आसीत्।
(छ) द्विजराजः (चन्द्रमाः)-रात्रौ आकाशे द्विजराजः दीव्यति।
(ज) गर्वः (अहंकारः)-गर्वः उचितः न भवति।
(झ) घनः (मेघः)-वर्षौ घनः गर्जति वर्षति च।
(ञ) वार्तम् (कुशलताम्)-राजा प्रजायाः वार्तम् इच्छति।

प्रश्न 12. अधोलिखितानाम् (श्लोकानाम्) अन्वयं कुरुत -
(क) सः मृण्मये वीतहिरण्मयत्वात् ..... आतिथेयः।
(ख) समाप्तविद्येन मया महर्षिः ..... पुरस्तात्।
(ग) स त्वं प्रशस्ते महिते मदीये ..... त्वदर्थम्।

उत्तरम् :
उपुर्यक्त तीनों श्लोकों का अन्वय पाठ में देखें।

प्रश्न 13.अधोलिखितेषु प्रयुक्तानाम् अलङ्काराणां निर्देशं कुरुत -
(क) 'यतस्त्वया ज्ञानमशेषमाप्तं लोकेन चैतन्यमिवोष्णरश्मेः॥
(ख) शरीरमात्रेण नरेन्द्र ! तिष्ठना भासि ..... इवावशिष्टः।।
(ग) तं भूपतिर्भासुरहेमराशिं ..... वज्रभिन्नम् ॥

उत्तरम् :
(क) उपमा - अलङ्कारः।
(ख) उपमा - अलङ्कारः।
(ग) अनुप्रासः, उपमा च अलकारौ।

प्रश्न 14.
अधोलिखितेषु छन्दः निर्दिश्यताम्
(क) तमध्वरे विश्वजिति क्षितीशं ..... वरतन्तुशिष्यः॥
(ख) गुर्वर्थमर्थी श्रुतपारदृश्वा ..... नवावतारः॥
(ग) स त्वं प्रशस्ते महिते ..... त्वदर्थम्॥

उत्तरम् :
(क) उपजातिः छन्दः
(ख) उपजातिः छन्दः
(ग) उपजातिः छन्दः

प्रश्न 15. 'रघुकौत्ससंवादं' सरलसंस्कृतभाषया स्वकीयैः वाक्यैः विशदयत –

उत्तरम् :
रघुः विश्वजिते यज्ञे सर्वस्वदानम् अकरोत्। तदा एव वरतन्तुशिष्यः कौत्सः गुरुदक्षिणार्थं धनं याचितुं रघुम् उपागच्छत्। रघुः मृत्तिकापात्रे अर्घ्यम् आदाय कौत्सं सत्कृतवान्। मृत्तिकापात्रेण कौत्सः ज्ञातवान् यत् रघुः तस्य धनाशां पूरयितुं समर्थः न अस्ति। अतः कौत्सः राज्ञे स्वस्ति कथयित्वा प्रतियातुकामः अभवत्। 'रघोः द्वारात् याचकः अपूर्णकामः निवृत्तः' इति परिवादात् भीत: रघु: कौत्सम् अवरुध्य तस्य मनोरथम् अपृच्छत्। कौत्सः सर्वं वृत्तान्तं कथयन् अवदत्

महर्षि-वरतन्तोः अहं चतुदर्श विद्याम् अधीतवान्। ततः अहं तस्मै गुरुदक्षिणायै निवेदितवान्। सः मम गुरुभक्तिम् एव गुरुदक्षिणाम् अमन्यत। मम भूयोभूयः निर्बन्धात् महर्षिः रुष्टः जातः। सः चतुदर्शविद्यापरिसंख्यया मह्यं चतुर्दशकोटी: सुवर्णमुद्राः उपहर्तुम् आदिदेश। अतः एव अहं धनार्थी सन् भवतः समीपे आगच्छम्।

रघुः सर्वं वृत्तान्तं श्रुत्वा कौत्साय द्वित्राणि दिनानि अतिथिरूपेण स्थातुं निवेदितवान्। कौत्सः राज्ञः निवेदनं स्वीकृतवान्। याचक-मनोरथं पूरयितुं रघुः प्रातः एव कुबेरम् आक्रमितुम् अचिन्तयत्। आक्रमणभीत: कुबेरः रात्रौ एव रघोः कोषगृहे सुवर्णवृष्टिम् अकरोत्। रघु: उदारभावात् समस्तं सुवर्णराशिं कौत्साय अयच्छत्। परन्तु कौत्सः केवलं चतुर्दशकोटी: मुद्राः एव गृहीत्वा गतवान्। एवम् उदारः रघुः निर्लोभः कौत्सः च द्वौ एव जगति धन्यौ अभवताम्।